
О. І. Іліаді
СЛОВ'ЯНСЬКІ ЕТИМОЛОГІЇ. II *

1. У слов'янських діалектах карпато-балканської зони функціонує одна оригінальна лексема: серб. *сърдук* 'балка, вибалок; улоговина' (Мичатек 562), *Сурдук* (в угорській передачі *Szurdok*), XVII–XVIII вв. — топонім (р-н Баї) ¹, укр. діал. закарп. *сурдукі* 'вузьке прохідне провалля' (Жегуц, Піпаш 140). *Сурдук* — топонім (Апша; Петров 207), *Сурдук* — потік, л. Брустурянки л. Тересви п. Тиси л. Дунаю (СГУ 540), пор. ще назву гори на території Мараморошу *Сурдук* (Петров 1). Аналогічна назва реєструється на Буковині — потік *Сурдук*, л. Зубровиці п. Чудина л. Какача л. Серетелю п. Малого Серету п. Серету л. Дунаю (СГУ 540); для неї як твірне передбачається молд. *сурдук* 'кам'янистий схил' ².

Словник Л. А. Мичатека серб. *сърдук* подає з позначкою «турецьке», проте доступні пам словники турецької мови не фіксують цієї лексеми, як не фіксує її й етимологічний словник турецької лексики Г. Клаусона (Clauson; див. гнізда на *sur- / sur-*). Отже, турецьким назване слово бути не може. Молд. *сурдук*, наскільки дозволяє судити його структура, теж не може бути питомим елементом романської лексики. Швидше, йдеться про запозичення діалектного терміна географічної номенклатури з контактних слов'янських (українських) діалектів. Доказом цього може бути фіксація імені *сурдук* пам'ятками угорської мови XIII ст., тоді як романська експансія в Карпати й суміжні ареали розпочалась у

---

* Подовження. Початок див.: Студії з ономастики та етимології. 2002 К., 2002. С. 223–227.

другій половині XIV ст. Пор. *Szurdokpüspöki* (більш рання форма датована 1261–1271 рр. — *Zurdukpispuky*) — населений пункт у Новоградському комітаті. Елемент *-püspöki* ‘єпископський’, певно, вказує на відношення до землі, що належала певній єпархії, пор. аналогічні конструкції: *Biharpüspöki* — географічна назва на території сучасної Румунії (в історичних документах фігурує як *Episcopia Bihorului*), *Tiszapüspöki* — топонім та ін. (Kiss 623, 110).

З нашої точки зору, в перелічених словах слід убачати відбиття псл. діал. **sърдукъ* — похідне з формантом *-укъ* від основи **sърd-*, що становить розширення *d*-детермінативом ступеня редукції і.-є. **ser-* ‘що-небудь зігнуте, криве; гачок’. Мотивація у гнізді згаданого кореня географічного терміна зі значенням ‘балка’ чи ‘улоговина, провалля’ цілком закономірна, пор., наприклад, схв. *кърма* ‘кам’яниста стрімка скеля’, ‘один із боків ущелини, по якій проходить шлях’ (< псл. **kърma*), сформоване в генетичній мікросистемі з чільним коренем **ker-* ‘гнути, крутити’. Щодо функціонування суфікса *-uk-* у гніздах слів, побудованих за фонетичною формулою *търt*, пор.: **kърl-ukъ*, **kърz-ukъ*, **kърs-ukъ* ³.

Фонетична будова рефлексів псл. діал. **sърдукъ* в мовленні слов’ян карпато-балканського ареалу досить рано зазнала змін. Зокрема регулярна на цій території вокалізація кореневого *ъ* як *и* (*y*) під впливом *и* суфіксального могла тут мати місце вже в пізньопраслов’янський період. Проте не виключена можливість давнього поширення слова з однієї групи слов’янських діалектів у добу, що передувала розмежуванню слов’ян цієї території, спричиненому вторгненням угорських племен.

Імовірність слов’янської етимології забезпечується наявністю паралелей в іншому слов’янському ареалі, пор. рос. *Сордук* — гідронім на території колишньої В’ятської губ. (Vasmer VII, 356) < **Sърдукъ*, із класичним типом реалізації *ъ* як *о* в структурах типу *търt*, фонетично вторинне діал. *засурдұчить* ‘вбити (цвях, кіл і т. ін.)’ (СРНГ 11, 75), що має яскраво виражений десубстантивний характер (< **сурдук* ‘кривий, нерівний цвях’ < ‘щось вигнуте, нерівне’), пор. російські експресивні відіменні дієслова на зразок *загвоздить*, *запыжить* ‘вбити в патрон мисливської рушниці «пых»’. Значить, межі вжитку розглянутої лексики в давнину були дещо ширшими, що, однак, не знімає її кваліфікації як діалектної (ареали російської (із дещо трансформованою семантикою), української (карпатські говірки) і сербської).

2. Серб. *blézga* 'бовдур, тюхтій' (Мичатек 23), наскільки нам відомо, не має відповідників в інших слов'янських мовах. Лексема справляє враження старого утворення, побудованого за зразком фонетичної формули *telt* (> *tlet*). Відтак, вочевидь, маємо справу із псл. діал. **belzъga*, котре репрезентує дериват із суфіксом *-ъg-* (пор. **nuditi* > **nud-ъga* 'нудьга') від утраченого вузькокалькального **belziti*. Останнє має основу **belz-*, варіантну за ступенем апофонії до **bъlz-* (~ і.-е. **b(h)el-* 'надуватись, товстіти; щось опукле'), що вже потрапляло в поле зору дослідників. Семантика 'бовдур, тюхтій' — один із напрямків розвитку багатопланового: 'щось велике, товсте, надуте; опуклість, круглий предмет'. У зв'язку з чим пор. аналогічну еволюцію вказаного вихідного значення в **bъlzъ* (> укр. діал. *бевзь* 'бовдур, йолоп'), пор. ідентичний семантичний розвиток у цій же основі, розширений *d*-детермінативом: рос. діал. *балдуй* 'дурнувата людина, дурень', похідне від *балда* (> **bъlda*)⁴.

3. Ст.-сл. *haxa* *slaga* в словнику І. І. Срезневського подається без значення, про характер котрого можна робити висновки із контексту, в якому вживається слово: «*ОЛОВЯНЫМИ СЛАГАМИ ВІТТИ ПЕРВРАМЪ*» *plumbo tundi latera* (Срезневский III, 408). Імовірно йдеться про якийсь знаряддя катування на зразок металевого (оловяного) прута, різки, що підтверджується семантикою і схожим вжитком утворень типу д.-рус. *солыга*, *солыга* 'прут', пор.: «*СОЛЫГАМИ ВІЕНТЬ ОЛОВЯНЫМИ*», «*СОЛЫГАМИ ОЛОВЯНЫМИ ВІТТИ БЕЗЪ МНОСТИ*» (Срезневский III, 462). Ці лексеми — континуанти псл. діал. **soliga* / **solyga* — похідні з формантами *-iga*, *-yga* від елементарної (кореневої) основи **sol-* 'брус, балка; викривлений, нерівний предмет'⁵ (значення 'прут' можна розцінювати як розвиток 'гнутий, нерівний предмет').

Якщо перед нами дійсно старослов'янське, а не результат графічного спотворення згаданих давньоруських слів, його треба кваліфікувати як репрезентант територіально обмеженого псл. **solga*, котре в структурному аспекті відтворює *g*-детермінативацію наведеного вище кореня **sol-*. Основа **solg-* погано збережена через свою колишню непродуктивність чи в більшості випадків рано втрачена слов'янським діалектним словником. Продуктивними виявились лексеми, сформовані на базі різновида цієї основи з редукційним кореневим вокалізмом — **szlg-*⁶. Наскільки дозволяє судити зібраний матеріал, **solg-* консервується (теж не-

великою кількістю) в ономастичному реєстрі, пор. рос. *Солоюсть*, *Сологовская* — назви поселень на території колишніх Новгородської та Тверської губ. (Vasmer RGN VIII, 434). Подібна назва (*Сологость*) згадується вже в XVI ст. (1584–1585 рр.) в документах, що стосуються Білоозер'я⁷. Це свідчить про потенційно ще більшу її хронологічну глибину, оскільки писемні фіксації завжди випадкові. Перше продовжує псл. *solg-ostь (структурно подібне до *sold-ostь > ст.-сл. *сладость*), друге через стадію топоніма *Сологово < *Солог — антропонім виводить на базове псл. *Solgь / *solgь.

Схожа ситуація спостерігається й серед інших основ цього гнізда, утворених долученням різних поширювачів до повного ступеня розглянутого кореня. Це поодинокі одиниці, котрі відновлюються на ономастичному матеріалі, пор.: *Solpь / *solpь (: рос. *Солопово* — ойконім у колишній Тульській губ. < *Солоп — особове ім'я; Vasmer RGN VIII, 441; **solp-* (до цього у складі префіксальних утворень) та **szlp-* реєструвались винятково в карпато-балканському ареалі й тільки як терміни географічної номенклатури), *soltь, *soltina (: рос. *Солоть*, *Солотина Верх-Нижняя*, *Солотина Сухая* — оконіми в колишніх Ярославльській та Курзькій губ. — Vasmer RGN VIII, 442).

4. Чеськ. *glgon*, *glgoň* 'скнара, скупа людина; недоброзичлива, задрісна людина' (Kott 75) формально відповідає групі старих дериватів із суфіксальними формантами *-onь* / *-onь* від основ типу *tьlt*, як: *Kьlg-onь, *Kьlt-onь / *Kьlt onь та ін.⁸ Звідси логічний висновок про давність утворень, конкретніше — про належність їх до праслов'янського діалектного словника. Історія псл. діал. *gьlgonь / *gьlgonь сягає етимологічного гнізда з базовим і.-є. **gel-* 'стискати, бгати щось; щось кругле; грудка' в ступені редукції кореневого вокалізму *o*-ряду. Елемент *-g-* між коренем і суфіксальною частиною — детермінатив (пор. варіантне *d*-розширення, відображене в псл. *gьlda)⁹. Значеннєве підґрунтя такої етимології теж не викликає сумнівів з огляду на приклади частой опори мотивації назв скупих, жадібних людей на значення 'стискати', як це, наприклад, репрезентовано в рос. *жмот* 'жадібна людина, скнара' (< *žьm-otь < *žьmь, *žeti 'стискати, бгати').

Реконструкція базового *gьlga ґрунтується на чеськ. *Golha* — антропонім¹⁰ (щодо випадків спорадичної рефлексії псл. *tьlt* як *tolt* у чеській мові пор. чеськ. *Kolta* — антропонім < *Kьlta,

Kolda, ст.-чеськ. *Kolda* — антропоніми < *Kelda)¹¹, рос. діал. *гульга* ‘гуля (на лобі, на голові від удару)’ (СРНГ 7, 218) < *гулга (з пізнім експресивним пом’якшенням *л*) < *голга внаслідок діалектного підвищення ступеня лабіалізації *о*.

¹ Гаврилович С., Якшић И. Извори о србима у Угарској с края XVII и почетком XVIII века. Београд, 1987. Књ. 1. С. 877.

² Карпенко Ю. О. Топонімія Буковини. К., 1973. С. 192.

³ Козлова Р. М. Структура праславянського слова. Праславянское слово в генетическом гнезде. Гомель, 1997. С. 190, 201, 283, 295.

⁴ Шульгач В. П. Праслов’янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). К., 1998. С. 54.

⁵ Детальніше див.: Илиади А. И. Об одной группе соматической лексики в связи с вопросами славянской именной суффиксации // *Folia onomastica Croatica*. Zagreb, 2001. Књ. 10. С. 87.

⁶ Див.: Шульгач В. П. Рефлекси псл. **Sylg-* у слов’янській антропонімії // Збірник на честь О. А. Купчинського. Львів, 2004 (у друку).

⁷ Копанев А. И. История землевладения Белоозерского края XV–XVI вв. М.; Л., 1951. С. 243.

⁸ Казлова Р. М. Славянская гідранімія. Праславянскі фонд. Гомель. 2003. Т. III. С. 123, 244.

⁹ Шульгач В. П. Праслов’янський гідронімний фонд. С. 110–111.

¹⁰ Beneš J. O českých příjmeních. Praha, 1962. S. 81.

¹¹ Матеріал див.: Казлова Р. М. Славянская гідранімія. С. 98, 143.

Скорочення

- Жегуц, Піпаш — Жегуц І., Піпаш Ю. Словник гуцульського говору в Закарпатті. Мюнхен, 2001.
- Мичатек — Мичатек Л. А. Дифференциальный сербско-русский словарь. СПб., 1903.
- Петров — Петров А. Карпаторусские межевые названия из пол XIX и из нач. XX в. Praha, 1929.
- СГУ — Словник гідронімів України / Ред. колегія: А. П. Непокупний, О. С. Стрижак, К. К. Цілуйко. К., 1979.
- Срезневский — Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. М., 1989. Т. III.
- СРНГ — Словарь русских народных говоров / Под ред Ф. П. Филина и Ф. П. Сороколетова. Л.; С.-Петербург, 1966–2003. Вып. 1–37.
- Hadrovics, Gáldi — Hadrovics L., Gáldi L. Magyar-ország szótár. Budapest, 1952.
- Clauson — Clauson G. An Etymological dictionary of pre-thirteenth-Century Turkish. Oxford, 1972.

- Kiss — Kiss L. Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest, 1978.
- Kott — Třetí příspěvek k česko-německému slovníku zvláště grammaticko-fraseologický / Sest. F. Št. Kott. Praha, 1906.
- SG — Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1880–1902. T. I–XV.
- Vasmer — Wörterbuch der russischen Gewässernamen / Begr. von M. Vasmer. Berlin; Wiesbaden, 1961–1969. Bd I–V.
- Vasmer RGN — Russisches geographisches Namenbuch / Begr. von M. Vasmer. Wiesbaden, 1962–1980. Bd I–X.